

УДК 340.12.(09)+343.81

В.М. Пальченковакандидат історичних наук, доцент
Класичний приватний університет**ІДЕЯ ТА ПРАКТИКА ТЮРЕМНОГО ПАТРОНАЖУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

Статтю присвячено аналізу ідей, правовому регулюванню й організації патронажу над звільненими з місць позбавлення волі в Російській імперії.

Ключові слова: *Нормальний статут товариств над особами, які звільнилися з місць ув'язнення; попередження злочинності; суспільство; тюремний патронаж.*

I. Вступ

Проблема соціальної адаптації осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі, залишається однією з найактуальніших і через 100 років. Згідно із даними Державної пенітенціарної служби України, більше ніж 157 тис. засуджених утримуються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [1], щорічно з яких звільняється від 60 до 80 тис. осіб [2, с. 1]. Загальновідомо, що особам, які звільнилися з місць позбавлення волі, практично неможливо одразу знайти себе у фактично нових і незвичних умовах життя. Більшість із них потребує працевлаштування, житлової, медичної, психологічної та соціальної допомоги. А отже, суспільство повинно сприяти колишнім засудженим у пошуках роботи або перекваліфікації, у соціальному наймі житла, у поступовій адаптації до нормального життя. Сучасні науковці в ідеї соціального патронажу простежують бажання держави і суспільства вжити необхідні заходи для встановлення раніше засудженими соціально корисних зв'язків, "без хворобливого входження в новий світ людських відносин" [3, с. 69]. Деяким успіхом у цьому напрямі може вважатися прийняття Закону України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк" та включення питань про патронаж над звільненими в Концепцію державної політики у сфері реформування державної кримінально-виконавчої служби України на 2012–2017 рр. Одним з очікуваних результатів від реалізації Концепції визнано створення механізму соціальної реабілітації засуджених та їх повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. На шляху до реалізації цих завдань пріоритетними визнано: розробку волонтерських програм; заходів постпенітенціарної опіки та соціального патронажу осіб, звільнених із місць позбавлення волі [1].

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати питання підвищення ефективності заходів і створення оптимальної моделі тюремного патронажу як над звільненими із місць позбавлення волі, так і над засудженими, що відбувають покарання.

III. Результати

Ще з 20-х рр. XIX ст. пенітенціарна наука Російської імперії почала приділяти увагу аналізу сутності патронажу як соціального і правового явища. Більш або менш детальні відомості, перелік та опис існуючих практичних форм здійснення патронажу в різних державах знаходимо в працях І.Я. Гурлянда [4], П.І. Люблінського [5], М.Д. Сергієвського [6], М.С. Таганцева [7], І.Я. Фойницького [8].

Відзначимо, що пенітенціаристи XIX ст. патронаж, у першу чергу, пов'язували з ідеєю його застосування стосовно осіб, звільнених із місць позбавлення волі, або малолітніх злочинців. При цьому вони дійшли науково обґрунтованого висновку про те, що життєві інтереси самої держави спричинюють необхідність створення інституту, який би корегував негативні наслідки кримінальної кари. П.І. Люблінський зазначає, що суспільство саме зацікавлене у тому, щоб злочинність не зростала і тим самим не збільшувалася небезпека порушення прав і користування благами. Інтереси держави і суспільства тут збігаються. Кожний із них по своєму повинен сприяти скороченню і попередженню злочинності [5, с. 711].

Продовження ідея тюремного патронажу отримала в наукових і практичних розробках таких теоретиків та практиків пенітенціарної справи, як: Е.М. Баранцевич [9], С.К. Гогель [10], М.Ф. Лучинський [11], Ф.М. Малінін [12], С.В. Познишев [13], Г.С. Фельдштейн [14] та ін. Так, Ф.М. Малінін здійснив спробу поєднати теоретичні розробки про патронаж із практичними рекомендаціями його запровадження у Російській імперії. Приводом до видання роботи стали розробка й обговорення проекту нормального Статуту товариств тюремного патронажу, із запровадженням якого в Російській імперії науковець пов'язував відкриття "нового виду дія-

льності суспільства в галузі попередження злочинності”. Результатом наукових розвідок Ф.М. Малініна стала публікація узагальнювального ґрунтовного дослідження у галузі теорії, історії, зарубіжного досвіду та національної практики патронажу над звільненими з місць позбавлення волі. У праці науковець виділяв три види тюремного патронажу, залежно від суб’єктів які його здійснюють: державний, церковний і приватний (суспільний), віддаючи перевагу останньому. Учений вважав, що патронаж є формою поєднання зусиль суспільства і держави для боротьби зі злочинністю, він “слугує наочним підтвердженням того, що задоволення інтересів суспільства не суперечить меті держави, навпаки суспільство й держава є могутніми союзниками у справі спасіння “знедолених”. Там де утворилися приватні патронати, вони приносять значну користь і сприяють зниженню повторної злочинності” [12, с. 18].

Цієї самої точки зору дотримується у своїй праці, присвяченій здійсненню тюремного патронажу, В.В. Єсіпов, де він зазначає, що завдання держави вичерпані тюремним ув’язненням, а завданням суспільства повинно стати надання підтримки особам, котрі звільнилися з ув’язнення, які є найбільш небезпечними для правопорядку [15].

Принципові основи, на яких повинна будуватися діяльність патронажу, у завершеному вигляді сформулював С.В. Познишев. До них він зараховує: участь у справі патронажу осіб, які відрізняються високою моральністю і розуміють важливість цієї справи; широку пропаганду ідей патронажу з метою сприяння виникненню, зміцненню й об’єднанню місцевих товариств патронажу, які беруть участь у піклуванні про звільнених, виконують координаційну функцію; удосконалення нормативної бази, що регулює діяльність товариств патронажу і спеціальних установ для роботи з відвідувачами; гласність у діяльності патронажу; обережність, яка полягає в тому, щоб піклуванням, поперше, забезпечувався не кожний, а лише той, хто потребує цього; по-друге, патронаж повинен бути заснований на добровільній основі та включати в підготовку засуджених до життя на волі заздальгідь, ще в тюремній установі; створення “трудоxих сховищ” для короткотермінового перебування в них [13, с. 314–324].

Загалом науковці в своїх працях з’ясували й обґрунтували причини необхідності запровадження тюремного патронажу, серед них – незадовільний стан пенітенціарної системи, реформа кримінального права, яка перетворила позбавлення волі на основний вид покарання, різке збільшення кількості засуджених.

Першим спеціальним товариством кураторства над особами, звільненими з місць

позбавлення волі, у Російській імперії вважається створене у 1878 р. товариство патронажу в Кишиневі. До початку ХХ ст. таких товариств нараховувалося лише 23, у тому числі на території українських губерній, у Києві, Одесі та Харкові. Усі вони були засновані на межі ХІХ–ХХ ст.

Міністерством внутрішніх справ 19.08.1887 р. було затверджено Статут Одеського товариства патронажу над звільненими з місць позбавлення волі й безхатченками, який визнав за мету допомогу зазначеній категорії осіб, а саме, підтримку їх релігійного, морального та матеріального стану. Члени товариства зобов’язувалися відкривати ремісницькі та землеробські притулки, школи, так звані “сховища”, місця тимчасового перебування звільнених. У зв’язку з окресленими зобов’язаннями товариство наділялося правом отримувати майно у власність; займатися працевлаштуванням підопічних, надавати їм грошову допомогу, забезпечувати одягом, харчуванням, сприяти відправці додому тощо. Статут Київського товариства патронажу над особами, звільненими з місць позбавлення волі, та безпритульними дітьми був затверджений 30.04.1902 р. Об’єктами патронажу стали повнолітні й неповнолітні особи чоловічої та жіночої статі, звільнені з місць позбавлення волі, із виправно-виховних притулків, малолітні до 14 років, які вчинили злочинне діяння й звільнені від покарання, а також сироти та діти засуджених. Статут товариства патронажу над особами, звільненими з місць позбавлення волі, у Харківської губернії був затверджений Міністерством юстиції за згодою міністра внутрішніх справ 06.02.1905 р. Його мета вже враховувала досягнення науковців у цьому напрямі й передбачала сприяння особам, звільненим з місць позбавлення волі, Харківської губернії в облаштуванні їх побуту, поверненні на шлях чесного життя, а також допомогу родинам засуджених. До речі, патронаж передбачав виключно добровільну згоду звільненого. Невід’ємною частиною діяльності Харківського патронажного товариства стало сприяння: отриманню підопічними виду на проживання, відправка до місця проживання родини. Опікувалися члени товариства бібліотеками, де проводили лекції на теми релігійно-просвітницького характеру.

Особливо актуальним питання про створення патронажу постало на межі ХІХ та ХХ ст., що було пов’язано зі скасуванням, за незначним виключенням, заслання до Сибіру, у зв’язку із чим відбулося чергове різке збільшення кількості засуджених до позбавлення волі. Для розробки заходів, пов’язаних зі скасуванням заслання, Міністерством юстиції було створено спеціальну комісію, яка на першому ж своєму засіданні серед основних завдань визнала необхідність

створення тюремного патронажу й закликала до сприяння всіма засобами приватній благодійності в місцях позбавлення волі. А 22.06.1899 р. голова зазначеної комісії звернувся до губернаторів із проханням надати відомості про перешкоди, які стоять на шляху до розповсюдження товариств патронажу всією країною. Із дев'яти українських губерній, на прохання комісії, відгукнулися лише посадові особи Київської, Подільської та Полтавської. Основними перешкодами до створення патронажу вони назвали відсутність ініціативи з боку самої громадськості до створення таких товариств і недостатню кількість бажаючих присвятити себе цій справі. Тому Київський губернатор рекомендував доручити виконувати функції патронажу вже існуючим установам, губернським комітетам піклувального товариства про тюрми тощо. Причому Подільський та Полтавський губернатори взагалі висловили принципові сумніви стосовно необхідності таких установ у сільській місцевості. Подільський губернатор писав, що "патронаж може бути корисним особливо в такій місцевості, де причинами злочинів є безробіття, голод, пауперизм та інші подібні соціальні проблеми, абсолютно невідомі населенню Подільської губернії".

Паралельно з урядом ініціювали розробку проекту організації тюремного патронажу представники наукових кіл, а саме російська група міжнародного союзу кримінального права [16]. Ще з 1897 р. спеціалісти у галузі кримінального права активно працювали над вирішенням питання про запровадження дострокового звільнення засуджених, при обговоренні якого зіштовхнулися з проблемою допомоги, нагляду та контролю за цією категорією осіб, тобто взагалі з відсутністю таких інституцій у суспільстві. З більшою гостротою питання постало у лютому 1900 р. на з'їзді руської групи при обговоренні умов умовно-дострокового звільнення. Одразу стало зрозумілим, що така категорія засуджених потребує, з одного боку, підтримки й допомоги, з іншого – нагляду й контролю, який повинні здійснювати не правоохоронні органи, а саме громадськість шляхом запровадження патронажу. Відсутність патронажних громадських об'єднань більшість делегатів визнали перешкодою до введення умовно-дострокового звільнення. Тому з'їзд закликав до якнайшвидшого вирішення питання про запровадження патронажу. На наступному, третьому з'їзді російської групи у квітні 1901 р. було прийнято рішення про необхідність створення спочатку місцевих (губернських, повітових) товариств патронажу, питання про створення центрального органу було відкладено на перспективу. Результатом роботи третього з'їзду російської групи з кримінального права стало створення комісії для підготовки проекту Нормаль-

ного статуту місцевих товариств патронажу, в основу якого були покладені статuti вже діючих товариств, у тому числі Київського, Одеського та Харківського.

Нормальний статут товариства патронажу над звільненим був підготовлений у наступному 1902 р., але його обговорення затяглося на кілька років і він був затверджений лише 10.09.1908 р. [17]. Через деякий час на його основі почали розробляти статuti провінційних структур патронажу на губернському рівні.

Нормальним статутом товариства патронажу над особами, які звільнилися з місць ув'язнення (патронаж), були регламентовані порядок і умови надання допомоги засудженим як у період відбування, так і після звільнення з місць позбавлення волі та закріплена участь цих товариств в організації контролю за діяльністю пенітенціарної системи у цій сфері.

Законодавець основною метою патронажу визнав: "сприяти особам, звільненим з місць ув'язнення, в улаштуванні побуту, з метою повернення на шлях чесного життя і допомоги родинам засуджених або висланих". Стаття 3 Статуту окреслила коло осіб, яким могла надаватися допомога і патронаж. До них були зараховані: особи, звільнені з місць ув'язнення, незалежно від кількості судимостей, єдина вимога – бажання чесно жити і не вчиняти нових злочинів; умовно-достроково звільненим з місць ув'язнення, стосовно тих, кому було винесено виправдовувальний вирок, або особи, звільнені від відбування покарання, а також родини тих, хто перебуває у місцях позбавлення волі. Обов'язковою умовою прийняття звільнених під патронаж ст. 4 визначила особисте бажання потребуючих допомоги.

До найпоширеніших видів допомоги законодавець зарахував надання особам, над якими здійснюється патронаж, матеріальної допомоги одягом, продуктами харчування, медикаментами, інструментами, іншими корисними речами, видачу позик і грошових дотацій, пошук роботи, сприяння у розміщенні до притулків, лікарень, шкіл, допомогу в отриманні виду на проживання тощо.

Членство в товаристві не було обмежено будь-якими умовами або цензами. Виключення із цього правила передбачала ст. 14, яка не допускала участі в роботі товариства неповнолітніх, учнів, осіб, які перебували під гласним наглядом поліції, вчинили злочин, або перебували під слідством. Залежно від суми членських внесків усі учасники товариства поділялися на почесних і дійсних членів та співробітників. Почесні та дійсні члени товариства повинні були жертвувати певні кошти, а співробітники безоплатно виконувати доручення в справах Товариства. Усі питання, що виникали в справах кураторст-

ва, вирішувалися на зборах, які збиралися періодично за необхідністю.

Джерелами фінансових надходжень Статут визначив прибутки від нерухомості та капіталів товариства, членські внески, пожертвування на користь товариств, "кухлеві" та інші збори.

Керівними органами товариства визнавалися загальні збори та виборне правління. Контрольні функції мала здійснювати ревізійна комісія. Очолювали товариство голова правління і його заступник (товариш). Найсуттєвіші питання (вибори членів правління і почесних членів товариства, затвердження річних звітів, прибутково-витратних кошторисів, набуття і відчуження нерухомості, закриття і відкриття товариства, внесення змін до Статуту) були зараховані до виняткової компетенції загальних зборів товариства. Статут визначив порядок утворення провінційних структур товариства патронажу. Дозвіл на відкриття товариства надавався губернатору за умови, що в губернському місті заради заснування товариства об'єднувалося не менше ніж 30 осіб, які зібрали не менше ніж 100 крб, а в повітовому місті – не менше ніж 20 осіб, які зібрали не менше ніж 50 крб.

Важливим стимулом у розвитку патронажного руху, крім Нормального статуту, став Циркуляр "Про порядок реєстрації товариств патронажу" від 12.05.1912 р. № 17, який дав змогу відкривати товариства на місцях без затвердження їх статутів Міністерством юстиції, оскільки на місця був розісланий для керівництва Нормальний статут товариства патронажу. Нагляд за відповідністю статутів місцевих товариств патронажу Нормальному статуту Циркуляр покладав на губернське керівництво [18].

Через короткий час Нормальний статут був доповнений Законом "Про умовно-дострокове звільнення", який був прийнятий 22.06.1909 р. [19]. Закон наділяв членів товариства патронажу правом подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення засуджених, а також висувати своїх представників для участі в роботі Особливого засідання, на якому вирішувалися питання умовно-дострокового звільнення засуджених. Стаття 15 Закону про умовно-дострокове звільнення встановила, що засуджені, достроково звільнені, на весь невідбутий термін позбавлення волі передаються під нагляд і піклування товариства патронажу або Піклувального товариства. Цим самим органам передавались у розпорядження зароблені засудженими під час відбування покарання гроші.

Традиційно, найактуальнішою проблемою діяльності громадських організацій, у тому числі й патронажу, залишалася відсутність необхідних коштів і залежність від приватних пожертвувань. Передумови для час-

ткового вирішення цього питання виникли після прийняття Законом "Правил про державну допомогу товариствам патронажу над особами, що звільнені з місць ув'язнення" від 24.12.1912 р. [20]. Згідно із Законом, товариствам, статuti яких затверджені Міністерством юстиції чи створеним раніше, до набуття чинності Нормального статуту, відповідними державними органами, надавалося право: на державні дотації, надання одноразової цільової допомоги, на пільги податкового характеру, звільнення від деяких зборів на користь держави. Для їх отримання приписувалося направляти клопотання до Головного тюремного управління зі звітом про діяльність товариства за минулий рік, звітом про борги та витрати за цей період і проектом кошторису на поточний рік.

Усього в державі у 1912 р. нараховувалося 117 товариств патронажу, не враховуючи товариств з аналогічними функціями і завданнями, але не затвердженими офіційно. На жаль, створення патронажних товариств йшло достатньо повільно, наприклад в українських губерніях після прийняття Нового статуту з'явилося лише одно, а саме, Товариство патронажу над звільненими з місць ув'язнення Округу Вінницького окружного суду.

Проте, належне організаційне забезпечення діяльності товариств патронажу дало свої результати. Поєднання зусиль держави, тюремного відомства і громадських об'єднань у питаннях трудового та побутового забезпечення звільнених і допомога членам їх родин привели до зниження рівня злочинності, особливо рецидивної, сприяло зміцненню режиму і дисципліни в місцях позбавлення волі; дало змогу більш ефективно організовувати процес виправного впливу і було безсумнівною ознакою зародження інститутів громадянського суспільства в Російській імперії. Природно, що поєднання зусиль держави, тюремного відомства та громадськості в питаннях влаштування праці й побуту звільнених та допомога членам їх сімей сприятливо відбилася на стані злочинності, особливо рецидивної й на стані режиму та дисципліни в місцях ув'язнення.

IV. Висновки

Отже, нагромаджений досвід розробки ідеї та практичної реалізації соціального патронажу над звільненими з місць позбавлення волі в Російській імперії набуває особливої актуальності та цінності саме сьогодні, коли реформування пенітенціарної системи вимагає активної участі громадськості. Вважаємо, що одним із пріоритетних напрямів держави та суспільства повинно стати створення системи установ соціального патронажу за активної участі громадськості й дієвої підтримки держави.

Список використаної літератури

1. Про концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012 // Урядовий кур'єр від 14.11.2012 р. – № 209.
2. Неживець О.М. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.М. Неживець. – К., 2005. – С. 24.
3. Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания : учеб. пособ. / В.М. Трубников ; отв. за вып.: А.Ф. Зелинский. – К. : Изд-во УМК ВО при Минвузе УССР, 1991. – 100 с.
4. Гурлянд И.Я. Идея патроната как идея внутреннего управления / Я.И. Гурлянд // Временник Демидовского юридического лицея. – 1897. – Кн. 72. – С. 1–56; 1898. – Кн. 73. – С. 57–168; 1898. – Кн. 74. – С. 169–245.
5. Люблинский П.И. Государственная помощь обществам патроната / П.И. Люблинский // Тюремный вестник. – 1908. – № 10. – С. 710–738.
6. Сергиевский Н.Д. Русское уголовное право : пособие к лекциям. Общая часть / Н.Д. Сергиевский. – 3-е изд. – СПб. : Тип. М.М. Стаюлевича, 1896. – С. 172–173. – 380 с.
7. Таганцев Н.С. Уголовное право (общая часть) [Электронный ресурс] / Н.С. Таганцев. – Ч. 2. По изданию 1902 г. – Режим доступа: <http://allpravo.ru>.
8. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением / И.Я. Фойницкий. – СПб. : Тип. Министерства путей сообщения, 1889. – С. 491–501.
9. Баранцевич Е.М. Патронат в жизни России (средства борьбы с преступностью). Реформирование и реклассирование преступника при содействии свободных общественных сил / Е.М. Баранцевич. – Томск : Тип. приюта и дома трудолюбия, 1914. – 430 с.
10. Гогель С.К. О развитии правильной постановки патроната в России / С.К. Гогель // Вопросы уголовного права, процесса и тюремоведения : собрание исследований. – СПб. : Тип. тов-ва “Общественная польза”, 1906. – С. 609–632.
11. Лучинский Н.Ф. Основы тюремного дела / Н.Ф. Лучинский. – СПб. : Тюремный вестник, 1904. – 180 с.
12. Малинин Ф.Н. Роль общества в борьбе с преступностью. Тюремный патронат / Ф.Н. Малинин. – СПб. : Тюремный вестник, 1906. – 132 с.
13. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки / С.В. Познышев. – М. : Мосполиграф, 13-я тип. “Мысль печатника”, 1923. – С. 314–324.
14. Фельдштейн Г.С. Патронат, его необходимость и принципы организации / Г.С. Фельдштейн. – СПб. : Сенатская типография, 1900. – 56 с.
15. Есипов В.В. Очерк русского уголовного права: Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Часть общая / В.В. Есипов. – 2-е изд., пересмотр. – СПб. : Тип. Н.В. Васильева, 1898. – 402 с.
16. Довбуш С.М. Институт тюремного патроната как предмет дискуссий в Международном союзе криминалистов и его Русской группе / С.М. Довбуш // Государство и право: теория и практика : мат-лы междунар. заочн. научн. конф. – Челябинск, 2011. – С. 41–46.
17. Нормальный устав Обществ покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения (патроната) // Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України (1911–1917). – К. : РВВ КІВС, 1998. – Т. 1. – Ч. 2. – 402 с. – С. 256–289.
18. Отчет по главному тюремному управлению за 1915 г. // Тюремный вестник : приложение. – 1917. – № 1. – С. 90–91.
19. Об условном досрочном освобождении // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. XXIX (1909). – Отд. 1. – 32241.
20. О государственной помощи обществам покровительства лица, освобожденным из мест заключения // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. XXXIII (1912). – Отд. 1. – 38585.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2012.

Пальченкова В.М. Идея и практика тюремного патроната в Российской империи

Статья посвящена анализу идей, правовому регулированию и организации патроната над лицами, освобожденными из мест лишения свободы в Российской империи.

Ключевые слова: *Нормальный устав обществ покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения; общество; предупреждение преступности; тюремный патронат.*

Palchenkova V. The Thought and the Practice of Patronage in the Russian Empire

The article is devoted to the analysis of the thoughts concerning the legal regulation and organization of patronage to the deinstitutionalized persons in the Russian Empire.

Key words: *Ordinary statutes of the associations of the patronage to the deinstitutionalized persons, society, crime prevention, prisonous patronage.*